

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна

УДК 904.23(477.51)"16/17"

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС БАТУРИНА XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної академії наук України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук
Біляєва Світлана Олександрівна
Інститут археології НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
давньоруської та середньовічної археології

Офіційні опоненти

доктор історичних наук, професор
Пивоваров Сергій Володимирович,
Національний Києво-Печерський історико-
культурний заповідник,
заступник генерального директора з
наукової роботи

кандидат історичних наук
Оногда Олена Вікторівна,
Національний музей історії України,
вчений секретар

Захист відбудеться « 6 » червня 2017 р. о 16⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 для захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою:
04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

Із дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, Україна м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий « 27 » квітня 2017 р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. В умовах зростаючої уваги сучасної історичної науки до питань походження та розвитку української цивілізації, дослідження матеріальної культури XVII – XVIII ст. набуває все більшої актуальності. Цей процес найкраще ілюструє поява останніми роками значної кількості публікацій з даної тематики, серед яких окреме місце займають роботи, присвячені масовій категорії знахідок – кераміці. Всебічне дослідження різних груп керамічного матеріалу дозволяє не лише вирішити питання типології, датування та регіональних особливостей знахідок, а й торкнутися проблем архітектури, прикладного мистецтва, міжкультурних зв'язків та побуту тогочасного населення українських земель. З огляду на це, значний інтерес становить Батурин, що у другій половині XVII – початку XVIII ст. був столицею Гетьманської держави. Високий соціальний статус міста в означений період, а також вузькі хронологічні межі існування пам'ятки (з 20-х рр. XVII ст. до 1708 р.) робить її унікальною. Незважаючи на високий інформаційний потенціал керамічного комплексу Батурина XVII – початку XVIII ст., лише частина виробів потрапляла у коло наукових інтересів дослідників. Необхідність комплексного вивчення та систематизації усієї колекції керамічних виробів Батурина зумовлює актуальність проведеного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках планової теми відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: історико-археологічна карта», державний реєстраційний номер 0112U001423.

Метою дослідження є аналіз та систематизація керамічного матеріалу XVII – початку XVIII ст., отриманого під час археологічних досліджень Батурина. Мета роботи обумовлює наступні **завдання**:

- здійснити аналіз значного масиву літератури, присвяченого вивченню різних груп керамічного матеріалу з території України та Батурина зокрема, з'ясувати найбільш актуальні проблеми;
- охарактеризувати історію археологічних досліджень Батурина, виокремити етапи та означити основні здобутки;
- проаналізувати джерельну базу, покладену в основу дослідження;
- визначити основні стандарти цегли, використаної для будівництва мурованих споруд Батурина та виявленої у ході розкопок на території міста; на основі процентного співвідношення стандартів цегли у конструкції будівель встановити хронологічну послідовність їх спорудження;
- на підставі аналізу конструктивних особливостей фігурної цегли, плиток підлоги та черепиці доповнити уявлення про зовнішній вигляд та інтер'єр мурованих палаців та дерев'яних жител козацької старшини;

- розглянути конструктивні, орнаментальні та стилістичні особливості пічних кахлів та декоративних деталей оздоблення споруд, встановити осередки кахляного виробництва в межах міста;
- шляхом аналізу рідкісних типів знахідок архітектурно-декоративної кераміки та залишків зруйнованих кахляних печей, уточнити відомості про їх конструкцію, декор та функціональне призначення;
- з'ясувати асортимент керамічного посуду з території Батурина, здійснити розподіл за типами та варіантами; прослідкувати його еволюцію протягом XVII – початку XVIII ст.;
- визначити конструктивні та декоративні особливості люльок, виявлених в культурних шарах та об'єктах Батурина, встановити типологічну належність та місце походження виробів.

Предмет дослідження – історія гончарного виробництва Батурина XVII – початку XVIII ст.

Об'єкт дослідження – керамічний матеріал XVII – початку XVIII ст. з території Батурина, що включає будівельну, архітектурно-декоративну кераміку, керамічний посуд та дрібну керамічну пластику.

Методологічною основою дослідження є комплексний підхід до вивчення матеріалу. Дослідження здійснювалося з широким залученням статистичних методів обробки значного за обсягом масиву знахідок. Використовувалися методи, характерні для історико-археологічної науки: порівняльно-типологічний, стратиграфічний, морфологічний, метод аналогій.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від заснування Батурина у 20-х рр. XVII ст. до зруйнування його російськими військами у 1708 р. Переважна більшість матеріалу походить з горизонтів, що датуються другою половиною XVII – початком XVIII ст. та відповідають часу існування Батурина як столиці Гетьманщини.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Батурина XVII – початку XVIII ст., що складалася з таких топографічних частин: цитаделі, фортеці (укріпленої посаду), власне посаду, замиського Крупицько-Батуринського Свято-Миколаївського чоловічого монастиря, замиських садиб козацької старшини, серед яких на сьогодні відомі садиба В. Кочубея на Чорній річці та резиденція І. Мазепи на Гончарівці.

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше здійснений аналіз керамічного комплексу Батурина, введені до наукового обігу матеріали, отримані у ході більш ніж 20-річних археологічних досліджень. На основі виділених стандартів звичайної цегли, визначена хронологічна послідовність спорудження цегляних будівель в межах міста та його околиць. Застосування статистичних методів при аналізі фрагментів плиток підлоги з гетьманського будинку на Гончарівці дозволило встановити кількість способів мощення підлог і відповідно кімнат, доповнивши, таким чином, інформацію щодо вигляду і облаштування палацу. Визначено функціональне призначення рідкісних типів архітектурно-декоративної кераміки (у першу чергу деталей конструкції печі), виокремлено групи імпортованих знахідок, здійснена спроба

встановити їх походження. Вперше здійснений аналіз різновидів керамічного посуду XVII – початку XVIII ст. з території Батурина, у результаті чого створено хронологічно-типологічну схему його еволюції.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання отриманих результатів для написання узагальнюючих робіт, присвячених дослідженню кераміки, матеріальної культури XVII – XVIII ст., а також історії гончарного виробництва на території Лівобережжя і України в цілому. Розроблена хронологічно-типологічна схема керамічного посуду може бути використана для датування об'єктів у межах Батурина та регіону Північного Лівобережжя.

Особистий внесок здобувача. Автором самостійно досліджено усі групи керамічних знахідок XVII – початку XVIII ст. з території Батурина, що зберігаються у наукових фондах НІКЗ «Гетьманська столиця». У результаті опрацювання керамічного посуду Батурина здійснено його типологічний розподіл та розроблена хронологічно-типологічна схема. На основі аналізу іноземних джерел та літератури уточнено функціональне призначення унікальних типів керамічних виробів. Результати щодо архітектурно-декоративної та будівельної кераміки отримано у процесі спільної роботи з заступником Науково-дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка Ю. Ситим. У статті, написаній спільно з Ю. Ситим, внесок автора даного дисертаційного дослідження складає 50 % і полягає у зборі матеріалу, опрацюванні наукових звітів та підготовці ілюстрацій до публікації.

Автор дослідження з 2008 року приймає активну участь в археологічних дослідженнях Батурина та написанні звітів по їх результатам.

Апробація основних результатів дисертаційного дослідження здійснена на конференціях різних рівнів (міжнародних, всеукраїнських, регіональних): Міжнародній студентській науковій археологічній конференції «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» (Чернігів 2010 – 2016 рр.), Міжнародній науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні (Київ 2010, 2011, 2013, 2014), Науковій конференції кафедри археології НаУКМА «Археологічні студії: здобутки та перспективи» (Київ 2012, 2013, 2016, 2017), IV Всеросійському семінарі «Город Средневековья и раннего Нового времени. Археология и история» (Тула 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Результаты археологических исследований на территории Беларуси в 2013 г.» (Мінськ 2014).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 15 статей, з яких 4 – у фахових наукових виданнях, акредитованих ВАК України (з них одна у співавторстві), одна стаття у закордонному виданні, 10 – у збірках статей та матеріалів конференцій.

Структура дисертаційного дослідження. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків (185 стор.), двох додатків (таблиці та ілюстрації),

списку використаних джерел: літератури (348 позицій) та архівних матеріалів (22 позиції). Загальний обсяг рукопису – 382 стор.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність представленої роботи, її географічні та хронологічні межі, визначено мету, завдання, предмет та об'єкт дослідження, охарактеризовано практичне значення дисертації та особистий внесок здобувача.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія вивчення різних груп кераміки XVII – XVIII ст. з огляду на значну кількість публікацій, що вийшли останніми роками, заслуговує на окреме дослідження. Виходячи з цього, основна увага у даному параграфі зосереджена на працях узагальнюючого характеру та публікаціях, що стосуються керамічної продукції XVII – початку XVIII ст. з території Лівобережної України, Середнього Подніпров'я та сусідніх регіонів. Для зручності логічного викладу весь матеріал розподілений за напрямками наукових інтересів: будівельна кераміка, архітектурно-декоративна, керамічний посуд, дрібна керамічна пластика.

Будівельна кераміка, частіше за все, розглядається без відриву від проблем архітектури. Цінна інформація щодо розвитку архітектури та будівельної справи на Лівобережній Україні та Середньому Подніпров'ї у другій половині XVII – на початку XVIII ст. міститься у працях М. Цапенка, Г. Логвина, узагальнюючій монографії Є. Кошового. З точки зору розробки методики опрацювання стандартів цегли та визначення хронологічної послідовності побудови цегляних будівель за співвідношення стандартів у конструкції важливим є досвід П. Раппопорта при опрацюванні давньоруських матеріалів Смоленська. З іноземних публікацій, присвячених різновидам будівельної кераміки, слід відмітити праці С. Баранової, Є. Хворостової (Росія), О. Трусова (Білорусь) та каталог будівельної кераміки з розкопок замку Тураїда в Латвії.

Дослідження архітектурно-декоративної кераміки у залежності від поставлених завдань та методологічного підходу можна поділити на дві групи, що відображають мистецтвознавчий та археологічний підхід до матеріалу. Співіснування обох підходів у науці протягом тривалого часу дозволяє розглядати праці, що до них належать, в сукупності та хронологічному порядку. До праць мистецтвознавчого характеру відносяться роботи Ю. Лащука, А. Колупаєвої, І. Штанкіної. У роботах, що розглядають архітектурно-декоративну кераміку як археологічний матеріал, дослідники торкаються питань морфологічної типології, датування, виробництва, декору та

регіональних особливостей. Чи не єдиним на сьогоднішній день узагальнюючим дослідженням, присвяченому кахлям, залишається дисертація Л. Виногородської. Варто відзначити значну кількість праць про результати археологічних досліджень, що містять коротку інформацію щодо кахлів, виявлених у процесі розкопок. Дослідженню архітектурно-декоративної кераміки з різних регіонів України та музейних збірок у різний час приділяли увагу С. Балакін, О. Попельницька, Д. Фінадоріна, А. Чекановський, О. Діденко, В. Гугля, О. Гугля, О. Брель, Д. Куштан, О. Назаров, О. Пашковський, О. Супруненко, Ю. Пуголовок, О. Коваленко, Є. Калашник, О. Ханко, І. Голубєва (Заїка), І. Ковальова, В. Шалобудов, Ю. Осадча, З. Маріна, Н. Чергик, С. Біляєва, О. Фіалко, І. Ігнатенко, А. Василенко, Л. Виногородська, Ю. Ситий, Л. Мироненко.

Вивчення архітектурно-декоративної кераміки на території сусідніх з Україною держав, і не тільки, має значно тривалішу традицію. В якості залучення аналогій використано праці С. Баранової, Н. Немцовой, С. Маслиха, Р. Розенфельда (Росія); І. Ганецької, М. Здановича, О. Левко, О. Трусова, Н. Шуткової, П. Русова (Білорусь); М. Домбровської, М. Длугожевської, М. Гарася, А. Марчиняка-Кайзера, Я. Олейніка, Я. Позюка, К. Степановської, К. Зданєвіч (Польща); залучено матеріали з Молдови, Чехії, Литви, Латвії та Німеччини.

Детальна інформація про історію формування знань, розробку типології та датування керамічного посуду пізнього середньовіччя та раннього нового часу міститься у дисертаційному дослідженні Л. Чміль, присвяченому керамічному посуду Середнього Подніпров'я XVI – XVIII ст. Дослідницею розроблена детальна типологія посуду, визначений період побутування кожного з типів.

Питання типології та хронології ранньомодерного посуду порушують у свої працях І. Голубєва, Л. Виногородська, Є. Калашник та О. Ханко. Окрему групу утворюють статті, присвячені первинному аналізу та публікації знахідок керамічного матеріалу (Л. Чміль, Л. Виногородська, Є. Калашник, О. Ханко, І. Голубєва, Д. Герасимов, Д. Фінадоріна, С. Балакін, В. Гончар, О. Зажигалов, О. Коваленко, Ю. Пуголовок, Р. Луговий, В. Верещак, В. Яремченко, Ю. Пуголовок, В. Гугля, О. Гугля, С. Біляєва, Д. Тетеря, О. Юрченко, Ю. Ситий).

Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених дрібній керамічній пластиці, на сьогоднішній день відсутні узагальнюючі праці з даної проблематики, які охоплювали б матеріали з усіх регіонів України. Люлькам з Полтавщини приділена увага в дослідженнях О. Коваленко, І. Кракало, Є. Калашника. Вироби з території Київщини та Середнього Подніпров'я розглядалися у працях А. Чекановського, С. Балакіна, В. Качана. Люльки з фондів історико-культурного заповідника «Чигирин» досліджували О. Попованова, П. Горішний, з поля Берестейської битви – І. Свешніков, з Суботова – В. Гугля; знахідкам з Меджибізької фортеці присвячені праці Ю. Толкачова та С. Крамарової, з Хотинської фортеці – С. Пивоварова,

В. Калініченко, з Очакова і Білгород-Дністровського – С. Біляєвої, з території Слобожанщини – І. Голубевої.

Серед іноземних дослідників слід відзначити доробки Р. Робінсон, Дж. Хейса (люльки «східного типу»), Р. Розенфельда, О. Грача, Я. Позіюка, Дж. ван дер Мюллена, Д. Хігінса (люльки «західного типу»).

У даному розділі охарактеризовано основні праці, що стосуються дослідження різних груп кераміки Батурина (Л. Виногородська, Ю. Ситий, В. Мезенцев, Л. Мироненко), охарактеризовано етапи археологічного вивчення Батурина.

Розглянуто основні типи *джерел*, серед яких головне місце займають археологічні. У даному параграфі міститься інформація щодо хронологічних горизонтів, стратиграфічно виділених у процесі археологічних робіт на території Батурина, і кількості комплексів, які до них належать. Найменшу групу джерел утворюють архівні та зображальні.

До основних методів дослідження належать статистичний метод, візуально-типологічний, метод аналогій. Використання їх при роботі з різними керамічними групами мало свої особливості.

РОЗДІЛ 2 БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА

2.1. Цегла звичайна. Виокремлення стандартів цегли здійснювалося на основі найбільш інформативних параметрів цеглин (ширина та товщина), а також характеру обробки поверхні виробів (наявність чи відсутність жолобків). У результаті вдалося виділити три стандарти:

Київський («пальчатка») має середні розміри 4,5 – 6 x 14 – 17 x 28 – 32 см і жолобки на пастелі. Розміри жолобкової цегли в межах різних будівель відмінні.

Московський стандарт в межах Батурина має середні розміри 7 – 8 x 13 – 14,5 x 28 см і характеризується рівною поверхнею пастелі, без жолобків.

Цегла *гібридного стандарту* має показники проміжні між київським і московським стандартом. Середні розміри становлять 4,5 – 6,5 x 14 – 15,9 x 30 – 30,5 см. Частина цегли цього формату не має жолобків на пастелі.

Визначення співвідношення цегли кожного зі стандартів у конструкції цегляних будівель Батурина дозволило встановити хронологічну послідовність їх побудови: Миколаївський собор Крупицько-Батуринського Свято-Миколаївського монастиря споруджується одночасно з будинком В. Кочубея на Чорній річці. Пізніше – будинок І. Мазепи на Гончарівці, і на початку XVIII ст. будується собор Живоначальної Трійці на фортеці.

2.2. Фігурна цегла. За формою та особливостями профілювання вдалося виокремити п'ять типів карнизних цеглин, різновиди трикутної та шестикутної форми, бази та частини колон. Визначено процентне співвідношення стандартів цеглин, на основі яких вони були виготовлені.

2.3. *Плитки підлоги* за критеріями розмірів, особливостей бокових граней та оздоблення поверхні поділено на дві групи.

До першої групи належать плитки трикутної, квадратної та шестикутної форми зі скошеними гранями товщиною 3 – 4,5 см. Зустрічаються вироби теракотові та вкриті зеленою поливою.

До другої групи належать плитки товщиною 0,8 – 2,8 см та прямими боковими гранями. Розподіл за показником товщина для варіаційного ряду дозволяє виділити три підгрупи плиток із середніми значеннями 0,8 – 1,3 см; 1,4 – 1,6 см; 1,8 – 2,8 см. У кожній з груп спостерігаються закономірності у характері покриття виробів поливою. Ці підгрупи можуть відповідати способам мощення підлоги гетьманського будинку на Гончарівці, звідки походять усі знахідки. За формою ці плитки поділяються на квадратні, прямокутні та фігурні.

2.4. *Черепиця*. За формою виробів було виокремлено два типи черепиць.

До типу 1 належать пласкі вироби, вкриті зеленою поливою, із зубом з внутрішньої сторони. Один край заокруглений. В залежності від форми черепиця цього типу поділяється на два варіанти: прямокутну та трапецієподібну. Перший варіант зустрічається при розкопках Крупицько-Батуринаського Свято-Миколаївського монастиря та гетьманського дому на цитаделі, другий – під час розкопок «житла полковника» на фортеці.

Тип 2 представлений так званою коньковою (лотковою) черепицею у формі розрізаного навпіл конуса. Використовувалася для перекриття зламів у профілі даху. Виявлена у процесі розкопок «житла полковника» на фортеці.

РОЗДІЛ 3 АРХІТЕКТУРНО-ДЕКОРАТИВНА КЕРАМІКА

3.1. *Пічні кахлі*. У даному параграфі розглянуто пічні кахлі. На підставі морфологічних та декоративних особливостей виробів визначено їх типологічну належність. За допомогою виявлених аналогій з території інших країн з'ясовано функціональне призначення рідкісної групи пічних кахлів – керамічних декоративних деталей, до яких віднесено колонки, арочні деталі, керамічні заклепки та вироби нестандартної форми.

Залишки кахляних печей, виявлені у процесі археологічних досліджень Батурина, дозволили уточнити інформацію щодо їх конструкції та декоративних особливостей. У відповідності до різновидів кахель, використаних для спорудження печей, останні поділені на прості та складні.

3.2. *Керамічні деталі конструкції печі* за формою та функціональним призначенням поділені на дві групи. *До першої групи* належать керамічні облямівки устя печі. Вони використовувалися в оформленні усть печей, як звичайних глиняних, так і кахляних, які виконували функцію приготування їжі.

До другої групи належать деталі, виготовлені з цегли, шляхом її обтесування. Зафіксовані під час досліджень розвалу кахляної печі в «житлі полковника» на фортеці. Точне функціональне призначення, за відсутності

аналогій, визначити не вдалося. Можна припустити їх використання в цокольній цегляній частині печі.

3.3. *Декоративні деталі оздоблення споруд* за формою та декором поділені на дві групи: декоративні тарілки та прямокутні кахлі великих розмірів. Декоративні тарілки за характером оздоблення поділені на 5 різновидів. Прямокутні кахлі зустрічаються у двох різновидах: з рослинним орнаментом та рослинно-геральдичним. Останній містив зображення гербу гетьмана І. Мазепи «Курч». Зустрічаються теракотові та поліхромні екземпляри. Найближчі аналогії до даної групи архітектурно-декоративної кераміки дозволили визначити шляхи їх потрапляння у декор цегляного будинку І. Мазепи на Гончарівці.

3.4. *Закладна дошка* представлена знахідкою одного фрагменту у заповненні флігеля на території Гончарівки. Аналогічний виріб з Чернігівського колегіуму дозволив відновити її загальний вигляд. Наявність подібної знахідки підтверджує інформацію щодо існування на цій території дворової церкви.

3.5. *Техніка та технологія виготовлення архітектурно-декоративної кераміки.* З огляду на відсутність на сьогоднішній день точного місцезнаходження гончарного виробництва, усі відомості щодо техніки та технології були отримані шляхом аналізу виробів за критеріями: колір черепка, домішки в тісті, висота декору, сліди від форм та іншої механічної обробки.

3.6. *Осередки виробництва. Поширення типів архітектурно-декоративної кераміки в межах міста.* Прослідкувавши особливості розповсюдження знахідок кахлів у межах топографічних частин Батурина вдалося визначити найбільш поширені орнаментальні різновиди та унікальні, що траплялися при розкопках конкретних одиничних об'єктів. На основі конструктивних особливостей, кольору глини, декору та якості виготовлення вдалося виокремити дві групи виробів, аналіз яких наводить на думку про існування в місті двох гончарних осередків. Перший осередок виготовляв вироби не завжди високої якості, з простим популярним декором і орієнтувався на потреби та збут серед основної маси населення. Другий створював вироби високої якості для забезпечення потреб козацької старшини. Відповідно до форми румп та слідів формовки виробу на зворотній стороні лицьової пластини можна припустити, що у межах гончарних осередків діяло декілька ремісничих шкіл.

3.7. *Орнаментальне оздоблення архітектурно-декоративної кераміки Батурина.* У даному параграфі розглянуто основні орнаментальні мотиви, присутні у декорі архітектурно-декоративної кераміки. За характером зображення можна виділити кахлі з рослинним, геометричним, рослинно-геометричним, сюжетним, антропоморфним, зооморфним орнаментом. Серед сюжетних можна виокремити геральдичні орнаменти, релігійні, побутові. Визначено різновиди кожного з орнаментальних мотивів, здійснена спроба з'ясувати шляхи їх потрапляння у декор виробів.

РОЗДІЛ 4

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД ТА ДРІБНА КЕРАМІЧНА ПЛАСТИКА (ЛЮЛЬКИ)

4.1. Керамічний посуд. Для дослідження були використані знахідки з закритих та умовно закритих комплексів, що належать до трьох (з п'яти виокремлених) хронологічних горизонтів. Можливість в кожному з горизонтів виокремити вузькі періоди дозволила прослідкувати еволюцію керамічного посуду Батурина менш ніж за 100 років. Розподіл за типами здійснювався за критеріями, запропонованими Л. Чміль. В результаті вдалося виокремити типи керамічного посуду, які переважно відповідали виділеним дослідницею, проте з певними відмінностями, що полягали у кількості отриманих варіантів.

Горщики поділялися на три типи, що відповідали типам 3, 4, 5 за типологією Л. Чміль. У межах кожного типу виокремлено декілька варіантів.

До типу 3 належать горщики з валиком в центральній частині вінця. *Варіант 1* характеризується яскраво вираженим валиком та шийкою у формі перегину. Для даного варіанту характерною ознакою є відсутність защипів по верхньому краю вінця. Декор переважно комбінований з ліній описок і поясу рифлення по плечу. Трапляється у комплексах другої чверті – середини XVII ст. *До варіанту 2* належать вироби зі слабо вираженим (рідше – вираженим) валиком та шийкою у формі перегину, ребра та виступу. Для частини виробів характерні защипи та насічки. У декорі домінує описка з ліній, ком, вертикальних дуг. Фіксуються у комплексах другої чверті – кінця XVII ст. *До варіанту 3* належать горщики з защипами по верхньому краю вінця, з широкою борозенкою по зовнішній стороні на місці валика. Внутрішня сторона шийки оформлена у вигляді виступу та ребра, рідше – перегину. Всі екземпляри димлені, прикрашені рельєфним орнаментом із заглиблених ліній та штампу. Фіксуються у комплексах середини – другої половини XVII ст. *Варіант 4* характеризується яскраво вираженим валиком та виступом з внутрішньої сторони шийки. Всі вироби сіроглиняні, димлені. Декор представлений лініями та штампом по плечу чи верхній частині вінця. Фіксується в комплексах кінця XVII – початку XVIII ст.

До типу 4 належать горщики з коротким злегка відхиленим вінцем, з боріздкою у верхній частині та без. *Варіант 1* характеризується прямим злегка відігнутих вінцем, плавною шийкою, защипами та насічками по верхньому краю. Зустрічається різновид без защипів. Більшість виробів білоглиняні, оздоблені опискою з ліній та хвиль. Фіксуються у комплексах середини – другої половини XVII ст. Різновид без защипів побутує до початку XVIII ст. *До варіанту 2* належать горщики з прямим, злегка відхиленим назовні вінцем (з боріздкою та без), з ребром та перегином на внутрішній стороні шийки. Частина виробів має защипи та насічки по верхньому краю вінця. Декор різноманітний. Фіксується у комплексах всіх хронологічних горизонтів з другої чверті XVII до початку XVIII ст. *Варіант 3* представлений прямим злегка відігнутих назовні вінцем (з боріздкою та без) та виступом з внутрішньої

сторони шийки. Оформлення верхнього краю вінця защипами та насічками фіксується лише у 3% виробів. Більше половини екземплярів випалені з доступом кисню і мають орнамент опискою у вигляді дрібних кіл, крапок та рисок. Фіксується у комплексах другої половини XVII – початку XVIII ст. *Варіант 4* представлений горщиками з коротким майже вертикальним вінцем (з борізкою та без), злегка загостреним до краю, і яскраво вираженим виступом на внутрішній стороні шийки. У меншій кількості зустрічаються екземпляри з гострим ребром. Усі вироби білоглиняні і декоровані опискою по вінцю, шийці, плечу.

Тарілки за формою вінця поділені на чотири типи. До *типу 1* належать тарілки з вінцем у формі загнутого до середини валика. Зустрічаються у комплексах усіх хронологічних горизонтів (друга чверть XVII – початок XVIII ст.). Відомі теракотові різновиди, двоколірні та поліхромні. Останні характерні для пізніших об'єктів. *Тип 2* представлений тарілками з горизонтальним вінцем та вираженим внутрішнім ребром. Зустрічаються всі техніки декору внутрішньої поверхні. Фіксуються у комплексах другої половини XVII – початку XVIII ст. До *типу 3* належать тарілки з вінцем у формі напливу із зовнішньої сторони. Фіксуються у комплексах кінця XVII – початку XVIII ст. *Тип 4* найменш представлений (лише два уламки на всю колекцію) і характеризується вертикально зорієнтованим вінцем з напливом маси назовні і рифленою зовнішньою стороною (манжетом). Фіксується у комплексах початку XVIII ст.

Форма *макітер* залишається переважно статичною протягом XVII – початку XVIII ст. Однак для більш ранніх екземплярів характерні масивні потовщені по краю вінця, виступ на межі вінця і шийки та валик під вінцем із зовнішньої сторони. Вироби більш пізнього часу мають тонші вінця, плавно відігнуті, іноді фіксується зріз по краю вінця.

Покришки поділяються на два типи: для глеків (лише два екземпляри) та для горщиків. Покришки для горщиків з комплексів першої половини XVII ст. більш профільовані, мають яскраво виражену виїмку у центральній частині вінця. Вироби з об'єктів кінця XVII – початку XVIII ст. менш профільовані, виїмка ледь помітна. У залежності від форми ручки поділяються на вироби з петлеподібною ручкою у верхній частині та боковою ручкою, овальною у перерізі.

Миски за формою вінця поділяються на два типи. До *першого типу* належать вироби з відхиленим назовні горизонтальним вінцем та зломом у верхній частині тулуба. Трапляються у комплексах всіх хронологічних горизонтів (XVII – початок XVIII ст.). До *другого типу* належать миски півсферичної форми з відхиленим назовні округлим чи овальним коротким вінцем. Фіксуються лише в об'єктах та шарах кінця XVII – початку XVIII ст. Існують перехідні варіанти від першого до другого типів.

Ринки (сковорідки) трапляються лише з другої половини XVII ст. За формою поділяються на мископодібні (з ніжками та без) та горщикоподібні (лише один екземпляр).

Глеки поділяються на гладуші та кувшини. З огляду на незначну кількість вибірки, простежити еволюцію їх форм та декору не вдалося.

Посуд для пиття включає кухлі (поділяються на циліндричні та вироби з увігнутими стінками), келихи та чарки. Фіксуються у комплексах з середини XVII до початку XVIII ст.

Визначивши співвідношення типів керамічного посуду у кожному з хронологічних горизонтів вдалося визначити асортимент виробів, характерних для вузьких хронологічних відрізків.

4.2. *Імпортний посуд*. Уламки імпортованих посудин фіксуються виключно в межах гетьманської резиденції на Гончарівці. За походженням вироби належать до західного та східного імпорту.

4.3. *Дрібна керамічна пластика*. Люльки. За походженням традиції тютюнопаління люльки поділяються на «західні» (голландські) та «східні». Перші складають меншість і фіксуються на території Гончарівки та фортеці. У групі «східних» люльок на основі морфологічних особливостей конструктивних частин виокремлено 13 типів з варіантами. У результаті аналізу декоративних особливостей та кольору тіста, вдалося виділити групу люльок, що можуть належати як до імпортованих, так і бути місцевою копією причорноморських чи турецьких виробів.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проведені дослідження слід детально зупинитися на його результатах.

Розгляд основних узагальнюючих праць та значної кількості публікацій дозволив з'ясувати найбільш актуальні питання та проблеми. Незважаючи на значну кількість опублікованих матеріалів, присвячених ранньомодерній кераміці, відмічається нерівномірний ступінь вивченості різних груп керамічних знахідок. У даному контексті керамічний матеріал з території Батурина характеризується високим інформаційним потенціалом для уточнення існуючої типології та хронології гончарних виробів Північного Лівобережжя, а також деталізує інформацію щодо елітарної культури Гетьманщини періоду її розквіту.

Дослідження будівельної кераміки, виокремлення її стандартів та типів, дозволило встановити хронологічну послідовність побудови цегляних будівель в межах Батурина та околиць, а також доповнити уявлення про їх зовнішній вигляд, стиль та внутрішнє облаштування. Одиначні знахідки черепиць у межах цегляних споруд та дерев'яних жител козацької старшини свідчить про високу ціну представлених виробів.

Колекція архітектурно-декоративної кераміки, що включає пічні кахлі, керамічні деталі конструкції печі та декоративні кахлі з оздоблення екстер'єрів споруд, є однією з найбільших в Україні і нараховує більше 8,5 тисяч екземплярів цілих та фрагментованих виробів. Завдяки аналізу їх конструктивних та декоративних особливостей та виявлених зарубіжних

аналогій вдалося встановити функціональне призначення значної кількості екземплярів унікальної форми, що, у свою чергу, дозволило доповнити інформацію щодо зовнішнього вигляду та влаштування кахляних печей у житлах козацької старшини кінця XVII – початку XVIII ст. Вдалося виділити два типи кахляних печей, визначити закономірності їх поширення серед різних соціальних прошарків населення Батурина досліджуваного періоду.

Виходячи з технологічних характеристик кахлів, стилістики декору та закономірностей поширення певних їх різновидів у межах топографічних частин міста, було встановлено, що на території Батурина у кінці XVII – на початку XVIII ст. могло діяти щонайменше два осередки кахляного виробництва, кожен з яких орієнтувався на збут своєї продукції серед певної соціальної групи населення. Величезна кількість різновидів архітектурно-декоративної кераміки та можливість виокремлення гончарних осередків у межах міста дозволяє вести мову про значення Батурина як розвинутого центру кахляного виробництва Гетьманщини.

У результаті аналізу керамічного посуду за найбільш інформативними морфологічними ознаками у кожному з різновидів вдалося виокремити типи виробів зваріантами. Шляхом зіставлення комплексу знахідок з різночасових об'єктів та шарів стало можливим прослідкувати еволюцію керамічного посуду Батурина з часу заснування міста у 20-х рр. XVII ст. до його загибелі у пожежі 1708 р. Розроблена хронологічно-типологічна схема дозволяє уточнити датування керамічного посуду ранньомодерного часу та, відповідно, об'єктів і шарів, з яких вони походять, на території міста та регіону в цілому. Закономірності у використанні певних різновидів глин для виготовлення однотипного посуду з різних топографічних частин міста корелюються з висновками щодо архітектурно-декоративної кераміки про два осередки гончарного виробництва, які для своїх цілей використовували різні поклади глин. Один з них міг знаходитися в урочищі Гончарівка, інший – на території фортеці, де були досліджені рештки єдиного у Батурині горну та зафіксовані знахідки тиглів зі слідами поливи.

Найменш чисельну групу знахідок утворюють люльки, які за походженням поділяються на «західні» та «східні». У групі останніх за морфологічними та декоративними особливостями основних конструктивних частин виділено 13 типів. Вони не лише відображають процес поширення звички тютюнопаління та розвитку гончарного ремесла. Перш за все, це цінне джерело інформації про культурні та торговельні зв'язки між центрами Гетьманщини, а також активні інтеграційні контакти українських земель в XVII – початку XVIII ст.

Здійснене дисертаційне дослідження дозволило упорядкувати значну колекцію керамічного матеріалу Батурина XVII – початку XVIII ст., зробити його типологічний розподіл, прослідкувати еволюцію форм певних груп керамічних виробів, внаслідок чого стало можливим уточнити датування об'єктів, з'ясувати конструктивні та декоративні особливості цегляних споруд в межах міста та його околиць. Отримані результати щодо деяких груп

керамічних знахідок дозволили частково реконструювати особливості української елітарної культури Гетьманщини періоду її найбільшого розквіту.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці / Ю. Ситий, Л. Мироненко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 11 – 16.
2. Мироненко Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. з зображеннями піших воїнів та вершників як додаткове джерело до вивчення вбрання та озброєння гетьманського війська / Л. Мироненко // Магістеріум. Археологічні студії. – 2013. – Вип. 53. – С. 58 – 64.
3. Мироненко Л.В. Керамічний посуд другої чверті XVII ст. з території Батурина / Л.В. Мироненко // Археологія. – 2016. – Вип. 2. – С. 57 – 64.
4. Мироненко Л.В. Редкие типы архитектурно-декоративной керамики Батурина последней трети XVII – начала XVIII вв. / Л.В. Мироненко // История. Общество. Политика. – 2017. – № 1 (1). – С. 63 – 74.
5. Мироненко Л.В. Керамічний посуд Батурина XVII – початку XVIII ст.: типологія та хронологія / Л.В. Мироненко // Археологія. – 2017. – № 1. – С. 58 – 73.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

6. Мироненко Л. Нова споруда палацового комплексу І. Мазепи на Гончарівці / Л. Мироненко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали ІХ Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2010. – С. 171 – 175.
7. Ситий Ю., Мироненко Л. Перший кольоровий герб Івана Мазепи на декоративній кахлі / Ю. Ситий, Л. Мироненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 135 – 137.
8. Мироненко Л. Реконструкція однієї кахляної печі з палацу гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці / Л. Мироненко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали Х Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2011. – С. 143 – 145.
9. Ситий Ю., Мироненко Л. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII – начала XVIII вв. / Ю. Ситий, Л. Мироненко // Проблемы сохранения культурного наследия: Материалы международного семинара 8 декабря 2011 года. – Брянск, 2012. – С. 116 – 137.
10. Мироненко Л. Споруда з кахляною піччю кінця XVII — початку XVIII ст. з території батуринської Фортеці (за матеріалами розкопок 2005 року) / Л. Мироненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. – Вип. 21. – Ч. 1. – К., 2012. – С. 83 – 86.

11. Мироненко Л. Батуринський та чернігівський осередки кахляного виробництва: взаємовпливи та взаємозв'язки / Л. Мироненко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2012. – С. 117 – 120.

12. Ситий Ю., Мироненко Л. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII – начала XVIII вв. / Ю. Ситий, Л. Мироненко // Город Средневековья и раннего Нового времени: археология и история: Материалы IV Всероссийского семинара. Ноябрь 2011 / под ред. И.Г. Бурцева. – Тула: Государственный военно-исторический и природный музей-заповедник «Куликово поле», 2013. – С. 181 – 192.

13. Мироненко Л. Стан вивчення будівельної української кераміки XVII–XVIII ст. / Л. Мироненко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2013. – С. 156 – 157.

14. Мироненко Л.В., Ситий Ю.М. Барокова архітектура Батурина останньої чверті XVII – початку XVIII ст. // Чернігівські старожитності. – Вип. 3 (6). – Чернігів, 2016. – С. 108 – 115.

15. Мироненко Л.В. Конструктивні та декоративні особливості складних барокових печей Батурина / Л.В. Мироненко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали XV міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2016. – С. 79 – 82.

АНОТАЦІЇ

Мироненко Л.В. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології НАН України. – Київ, 2017.

У роботі розглянуто всі групи керамічних виробів Батурина XVII – початку XVIII ст., що включають будівельну, архітектурно-декоративну кераміку, керамічний посуд та дрібну керамічну пластику, представлену, переважно, знахідками люльок. На основі морфологічних характеристик у межах кожної з груп здійснений розподіл виробів за типами та варіантами, що дозволило визначити час побутування окремих різновидів знахідок та їх функціональне призначення. У результаті проведеного дослідження вдалося встановити хронологічну послідовність побудови цегляних споруд на території міста та його околиць, визначити конструктивні та декоративні особливості кахлів та кахляних печей Батурина, розробити хронологічно-типологічну схему керамічного посуду. Комплексний аналіз різноманітних груп керамічного матеріалу надав можливість визначити приблизну кількість гончарних

осередків у межах міста, а також реконструювати культуру та побут його жителів.

Ключові слова: Батурина, Гетьманщина, XVII – XVIII ст., кераміка, цегла, плитки підлоги, черепиця, керамічний посуд, люльки.

Мироненко Л.В. Керамический комплекс Батурина XVII – начала XVIII вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. – Институт археологии НАН Украины. – Киев, 2017.

В работе проанализированы все группы керамических изделий Батурина XVII – начала XVIII вв. Источниками для исследования выступили больше чем 9,5 тысяч единиц целых находок и фрагментов архитектурно-декоративной керамики, керамической посуды, а также курительных трубок. С научных отчетов привлечено информацию о размерных параметрах и характеристике около 6 тысяч изделий, принадлежащих к группе строительной керамики.

Распределение материала на типы и варианты в пределах каждой отдельной группы керамических изделий, произведено на основе наиболее значимых морфологических признаков, которые включали размеры изделия, его конструктивные и декоративные особенности.

Анализ строительной керамики, к числу которой были отнесены кирпич (обычный и фигурный), плитки пола и черепица, позволил уточнить информацию о внешнем виде и обустройстве жилищ казацкой верхушки, при раскопках которых фиксировалась большинство представленных находок. Определение соотношения трех стандартов обычного кирпича в конструкции кирпичных зданий последней трети XVII – начала XVIII вв. на территории Батурина и его округи, дало возможность установить хронологическую последовательность их сооружения. Использование статистических методов работы при изучении плиток пола с гетманского дома на Гончаровке, позволило определить приблизительное количество помещений внутри сооружения.

Архитектурно-декоративная керамика Батурина представлена печными изразцами, керамическими деталями конструкции печи, а также фасадными изразцами. С помощью привлечения значительного количества аналогий удалось уточнить функциональное и декоративное назначение части уникальных по форме изделий. Исходя из технологических характеристик материала, а также стилистики декора, стало возможным прийти к выводу о существовании в пределах города как минимум двух гончарных центров, каждый из которых ориентировался на сбыт среди разных социальных прослоек населения.

В результате проведенного анализа керамической посуды, удалось выделить несколько типов и вариантов ее разновидностей. Путем соотношения керамического материала с узких хронологических горизонтов,

стратиграфически выделенных во время археологических раскопок Батурина, и дальнейшего их сравнения, была разработана хронологически-типологическая схема. Представленная схема демонстрирует эволюцию посуды Батурина менее чем за сто лет и может быть в дальнейшем использована для уточнения датировок объектов в пределах Батурина, а также региона Северного Левобережья.

Изучение морфологических характеристик курительных трубок позволило получить информацию о культурных и торговых связях между центрами Гетманщины, а также об активных интеграционных контактах украинских земель во второй половине XVII – начале XVIII вв.

Результатом всестороннего исследования всех групп керамики Батурина XVII – начала XVIII вв. стала возможность проследить особенности развития гончарного дела на территории города в означенный хронологический отрезок, а также частично реконструировать быт и культуру разных прослоек населения.

Ключевые слова: Батурин, Гетманщина, XVII – XVIII вв., керамика, кирпич, плитки пола, черепица, изразцы, керамическая посуда, курительные трубки.

Myronenko L.V. Baturyn ceramic complex of the 17th - early 18th centuries. – The manuscript.

The Ph.D. thesis in History, specialty 07.00.04 – archaeology. – Institute of Archaeology of NASU. – Kyiv, 2017.

The work considers all groups of ceramics of Baturyn in the 17th – early 18th centuries, which include building, architectural and decorative ceramics, pottery and fine ceramic plastic, mostly presented by tobacco pipes. On the basis of morphological characteristics within each group was made a classification of the items by the types and variants, which allowed to identify the period of use of certain types of findings and their functional purpose. The study found the chronological order of the building of the brick constructions on the territory of the town and its neighborhoods, determined design and decorative characteristics of the tiles and the tiled stoves of Baturyn, developed chronological and typological scheme of ceramic pottery. Complex analysis of various groups of ceramic material allowed to determine the approximate number of pottery centers in the town and reconstruct culture and life of its people.

Keywords: Baturyn, Hetmanate, 17th – 18th centuries, ceramics, brick, tilling, floor tiles, stove tiles, pottery, tobacco pipes.